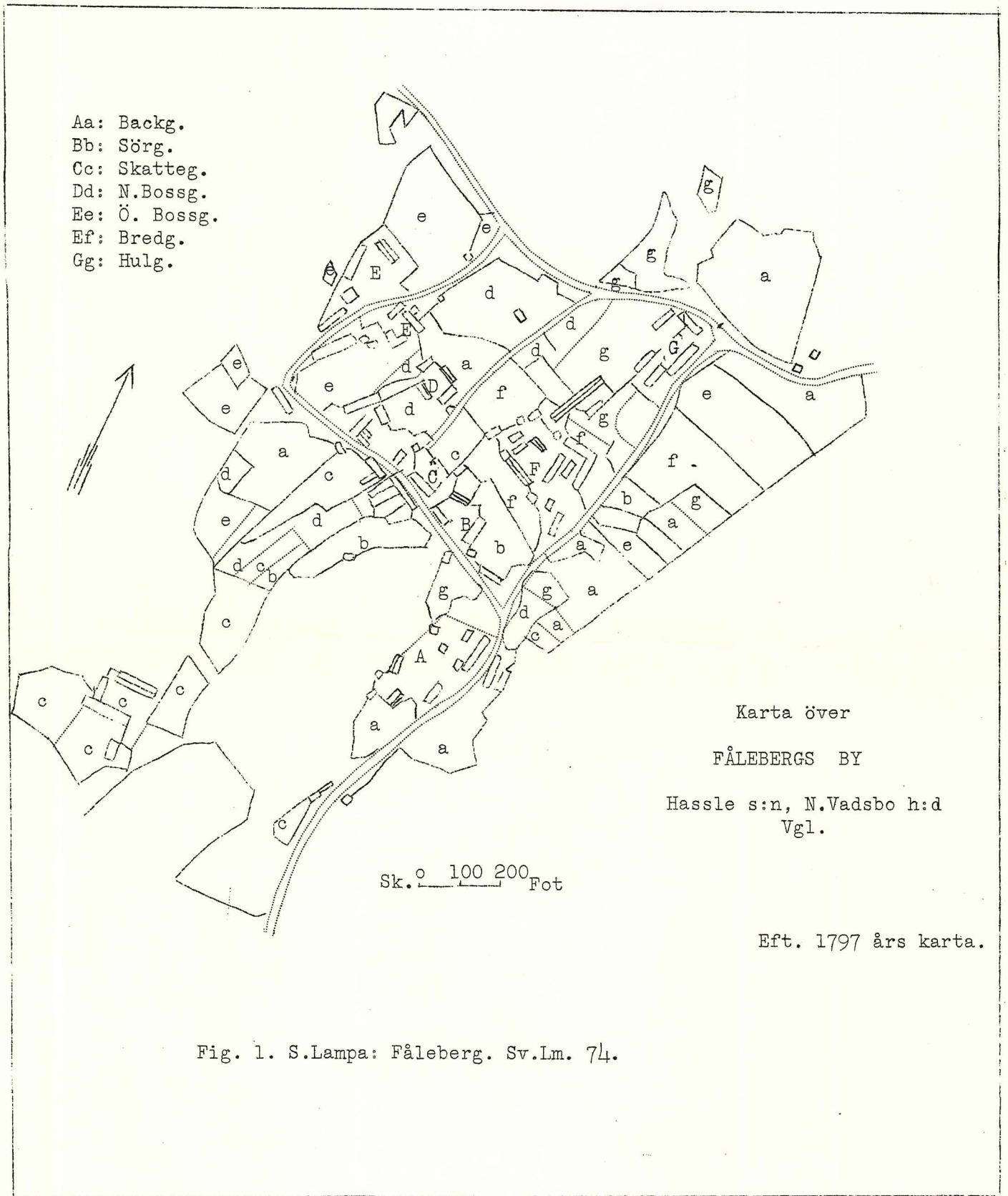

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

M 80

BY OCH GÅRD.

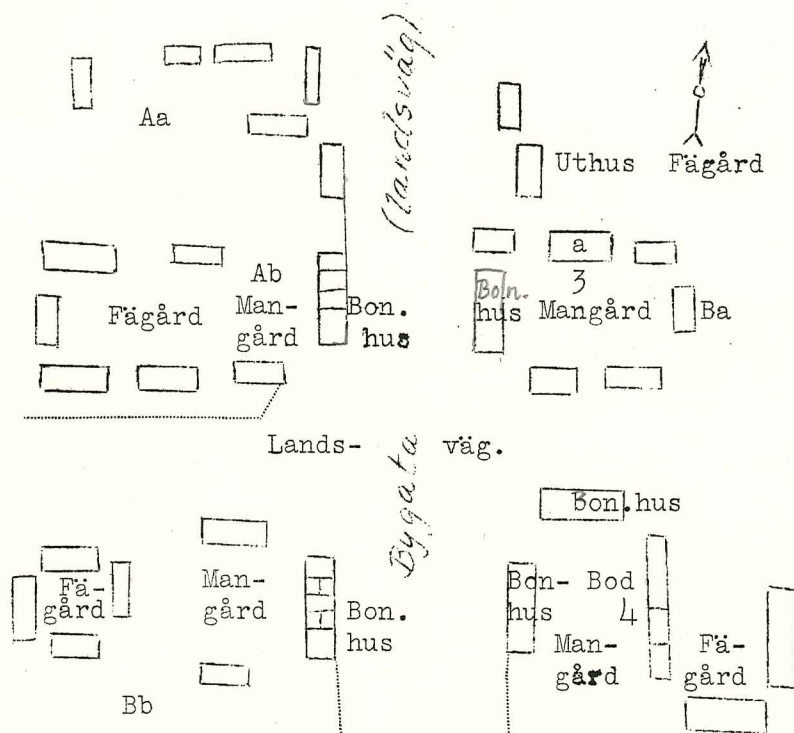

Fig. 2. Plan. Hallsta by. Romfartuna, Västm.
VFÅ 1930.

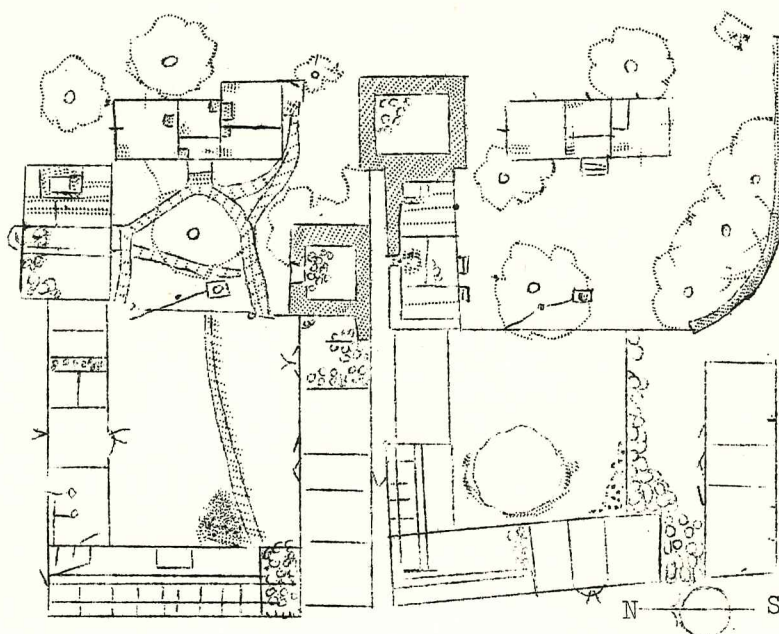

Fig. 3. Parti av Skogsby by, Torslunda, Öland.

Hofrén. Öl. Bygdestud. s. 24.

BY OCH GÅRD

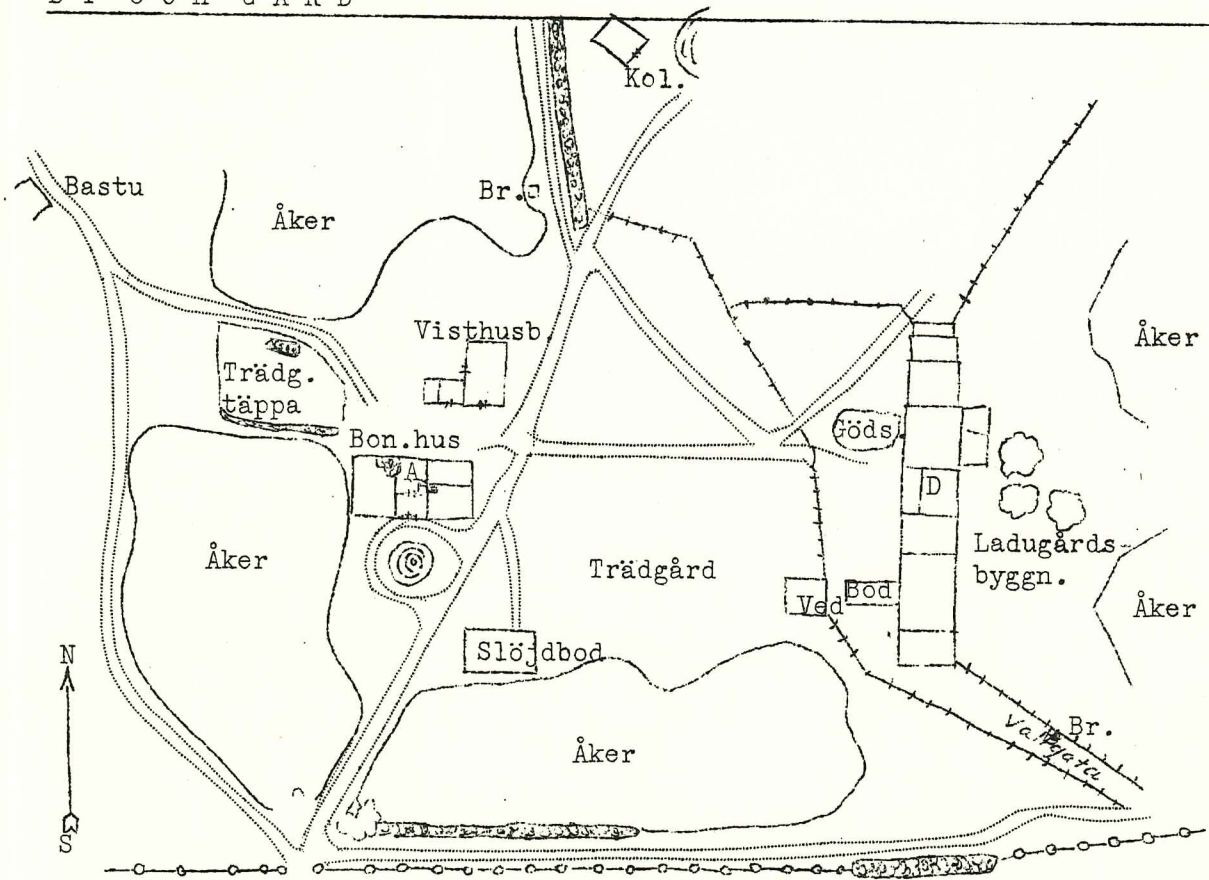

Fig. 4. Plan. Möllnahult, Asa s:n, Smål.
Campbell, Bondg. s. 64.

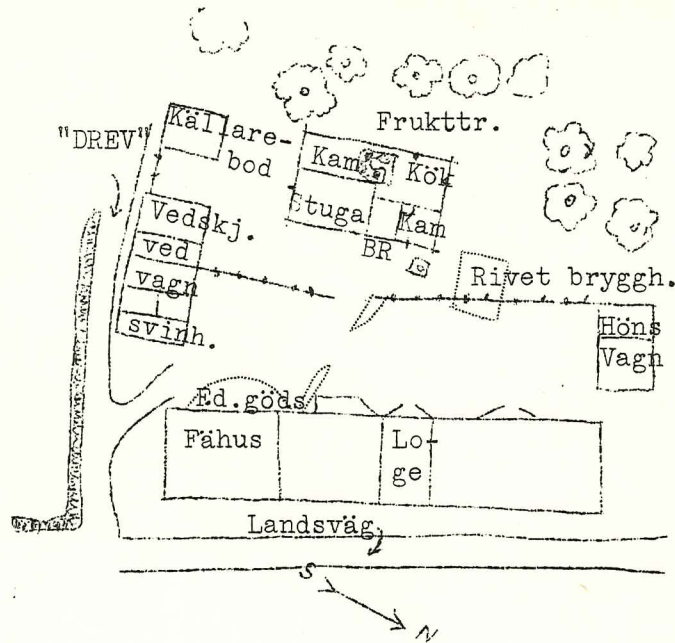

Fig. 5. Plan Tråvad, Vgl.
S.Erixon, Västgötagårdar, s. 182.

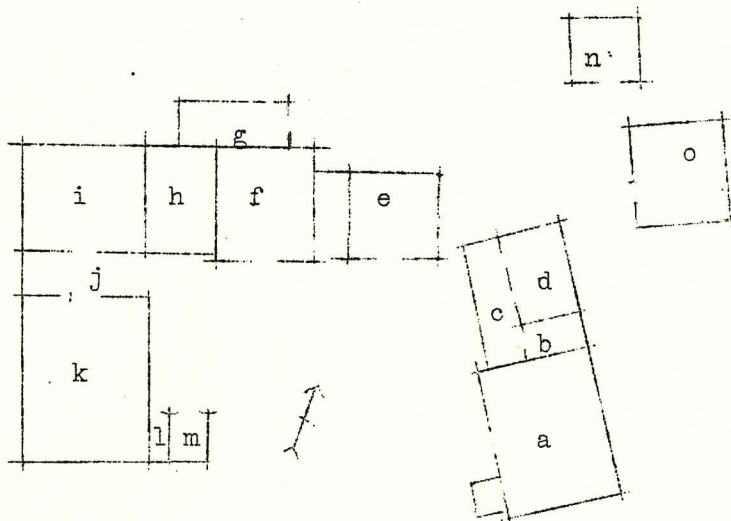

Fig. 8. Plan. Skomåkärgården i Åsen. Älvd.Dal.
Levander sid. 12.

a. stuga	e. foderbod åt häst	i. stillbod	m. mossbod
b. vedbod	f. trösklada	j. svale	n. stolpbod
c. "förtak"	g. foderbod	k. lagård	o. lada
d. stall	h. lider	l. avträde	

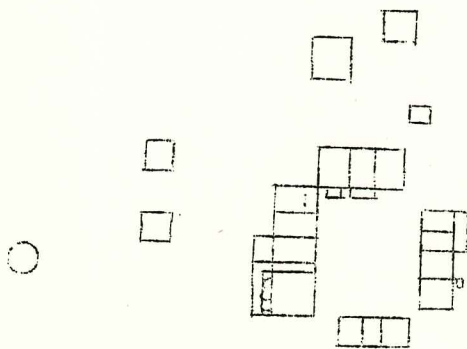

Fig. 9. Plan över en Härjedalsgård
E.Granberg:Jämtl.stud. s. 102.

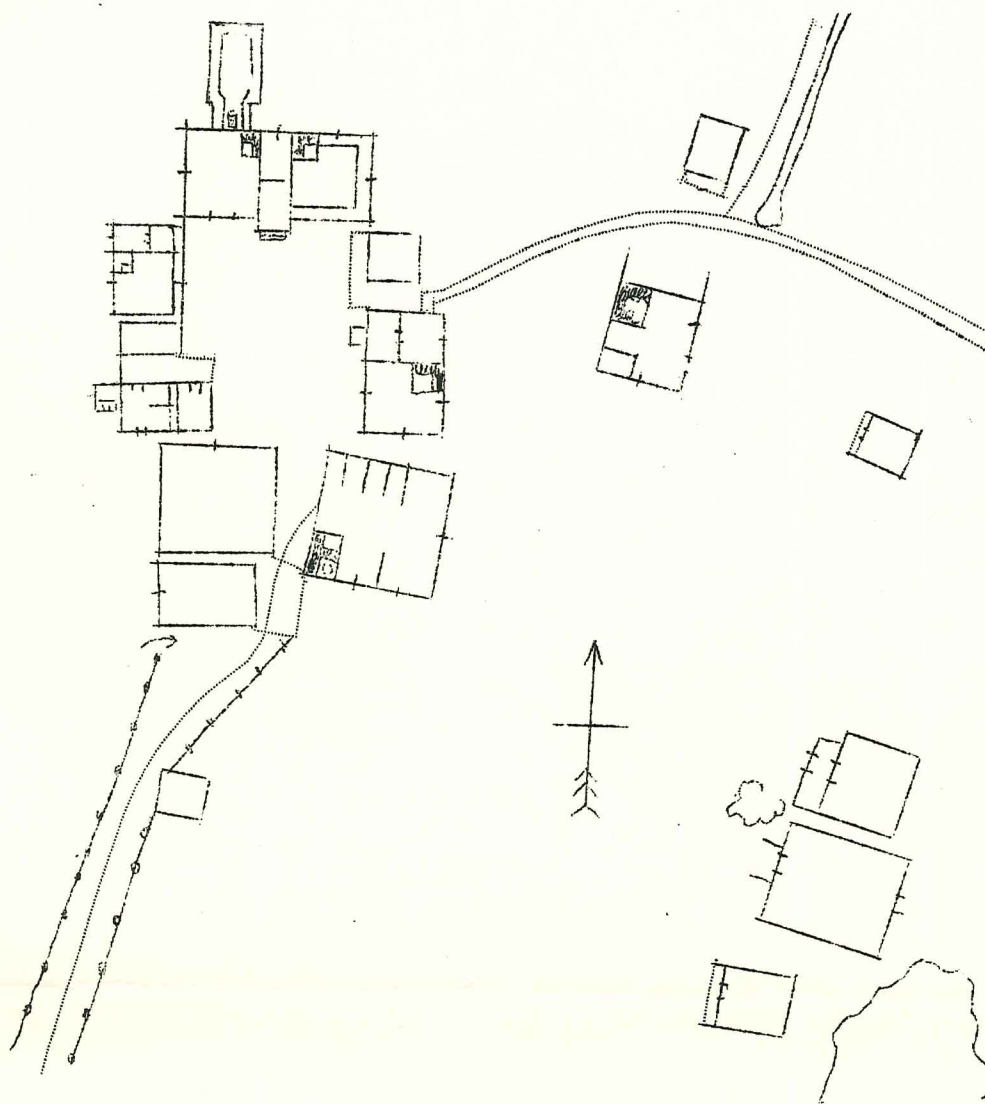

Fig 10. Plan. Tomtan, Klövsjö, Jtl. S.Erixon. Rig 19. 5. 18

BY OCH GÅRD.

För bygder, där senast förrättade skifte ägt rum under det sist förflutna halvseklet, fordras bestämt, att förhållandena före detta skifte (alltså ej nu existerande förhållanden) skildras.

Närstående, planerade frågelistor komma att behandla ägo-förhållandena, skifte, byorganisation och byggnader.

De dansk-skånska by- och gårdstyperna behandlas ej.

I. Byn.

Om fäbodanläggningar, se frågel. "Fäbodväsen,, kap. 2.

1. By: hur heter ordet i genitiv? i pluralis?

Giv ex. på ordets användning i riksspråksbetydelsen:

från ut i byarna 'från de längre söderut belägna byarna';
fara å byn 'vara inhyst turvis i byns gårdar' (om fattighjon);
de samlades dit, hela byn; skickar man barn till bys, får man själv gå efter!

Användes ordet (då alltid i stående förbindelse med visst adverb) om någon viss by, i socknen? Ex.: ut i byn 'till Kyrkbyn' (Älvdalen), 'till Östra Storbyn' (Våmhus).

Förekomma uttryck som öster i byn 'till östra delen av byn'; nord i byn 'i byns nordliga del'?

Kan ordet by betyda 'stad'? Användes det i best. form om någon viss stad, ex. Visby? Trondheim (byn är västan Norge)?

Kan ordet by betyda 'gård'? Förekommer denna betydelse möjligen endast som senare sammansättningsled i vissa gårdsnamn? Ex.: Sälby 'Sälgården', Kammarby 'Kammargården'? Jfr även benämningar som Grisbymoren, Österbyvallen, ehuru inga byar med dessa namn förekomma i resp. socknar!

Giv ex. på från riksspråket avvikande sammansättningar med by-, bys-! Ex.: byskrin 'byn tillhörigt skrin', bydräng 'bisittare under ordningsmannen i en by', bypåk 'budkavel för sammankallande till bystämma', bysdom 'byordning', bys-härbärke 'för byn gemensam visthusbod', bysväska 'nyfiken

skvallerkäring'.

Finns sammansättningen byemellan? Giv ex. på dess användning!

2. Beteckningar för 'byinvånare (person, som bor i samma by som den talande)': byare, bying, bysare, bykarl, byskarl?

Bygranne: är detta ord levande i målet? Giv ex. på dess användning i entalsform!

Finns adverb som inbyses 'inom byn'? utbys 'utom byn'? Finns härpå bildade substantiv, såsom inbysesar 'personer från samma by som den talande'?

3. Finns några tecken till, att man skilt på olika slag av byar? Ex.: hemby (hem i byn) om viss äldre by i en socken; avgärdaby om ett slags koloniby under en viss äldre by.

4. Bygd: har ordet i målet samma betydelse som i riksspråket ('bebyggd trakt')? Giv ex. härpå: hem å bygden (i motsats bl.a. mot 'i fäbodarna').

Användes ordet, sammanställt med adverb, i vissa ortsbeteckningar? Ex.: uppi bygden 'Åsbyggelandet i Leksand'.

Finns avledning av ordet bygd av typen bygdesarna 'folket framme i (den äldre) bygden'?

Kan bygd betyda '(mindre) samling gårdar'?

5. Finns annan beteckning för 'bygd'? Ex.: inne i världen 'i den inre (d.v.s. längre från havet liggande) bygden'; nord i världom här 'i byarna här norr om oss'.

6. Finns annan beteckning för 'samling gårdar'? Ex.: gränd (torpargränd), kyttra.

Finns särskild beteckning för 'sluten grupp av gårdar inom en by': hammar, klase, kläpp?

Giv exempel på, hur delar av byar kunde benämnas: tiggarklasen; nedan graven; östan bäcken; Ravesta sanden; Täkten (f.d. fäbodtäkt); Lömskan; Fröstabacken (högre liggande del av byn Frösta)!

Anm. Olika delar av byområdet, sedda ur ekonomisk synpunkt, behandlas i punkt 13. Byns administrativa indelning (rotar etc.) behandlas i andra frågelistor.

7. Gata: vilken betydelse har detta ord, då fråga ej är om stadsgata? Ex.: 'väg, omgiven av hägnader eller hus på ömse sidor', 'väg, omgiven av gårdsgårdar', 'byväg i allmänhet', 'väg i allmänhet', 'litet, inhägnat område invid

ladugården' (mellangata).

Beskriv de förnämsta av de vägar, som före senaste skifte gingo genom byn? Hade de namn (Långbrogatan)? Hur kallades platsen, där de möttes (kobacken, torget, svintorget)? Omgåvos byvägarna av gårdsgård? av stenmur? Funnos grindar mellan byvägarna och utmarken, eller voro vägarna öppna mot utmarken? Voro byvägarna särskilt breda i sina yttre delar, så att de smalnade av inåt byn? Vilka olika slag av byggnader lågo invid bygatorna? Vilka olika slag av byggnader lågo vid torget?

Gör om möjligt en enkel planritning av byn före skiftet, med bygatorna och torget tydligt betecknade! Jfr fig. 1-3!

8. Tå (tåd, tåe, tåg, tä, täd): finns detta ord i målet? Vad betyder det? Ex.: 'bygata' (by-tå, tomt-tå) 'väg, omgiven av gårdsgårdar', 'den del av betesmarken, som ligger närmast ladugården', 'liten, inhägnad betesmark för småkreatur', 'oduglig betesmark'.

9. Redogör för övriga i målet befintliga beteckningar för olika slag av vägar inom byn, därvid noggrant angivande de olika ordens olika betydelse! Ex.: drev 'väg, omgiven av hägnader eller hus' (fädrev), fägata, nötgata 'av kreatur använd väg inom byn eller fåbodställe', fänadgata 'väg från ladugården till skogsbetet, omgiven av gårdsgård på båda sidor', gatugård 'väg, omgärdad på båda sidor', 'biväg från allmänna byvägen upp till gården', gödningavägar 'vägar, som leda ut till de särskilda åkerstyckena', hövägar 'vägar på vilka höet köras in', kryckelväg 'av tillfälligt stängsel omgiven väg', ren gräsbevuxen väg, belägen på inägorna', smock 'trång väg mellan byggnader', utfarsväg 'väg ut från gården'.

Kan ordet väg användas även om helt obetydlig gångstig? Ex.: här är nött väg 'här är en uppgången väg (t.ex. över en åker), som har hävd för sig'.

10. Beteckningar för 'byallmänning': allsmans (det där fallet är allsmans 'det där svedjelandet är byns gemensamma egendom'), bynäs, hammar, lagg, samfälling, tå undantag?

Uppräkna alla de olika allmänningar, som funnos i och invid byn före skiftet, och redogör för deras benämningar och deras användning! Ex.: bykålsängen 'gemensamt byområde,

på vilket källanden voro belägna', oxslått 'slättermark på byallmanningen, brukad av den, som höll bytjuren', bredvall 'ställe, där man breder ut hö', svinundantag, svinvall, svinland 'gemensamt betesområde för svin', hemlöt 'nära byn beläget, gemensamt betesområde', tå 'liten hage invid byn, där kreaturen sammanhöllos vid mjölkning, och dit djur mera tillfälligt släpptes', trampland 'rastplats för kreatur', stängselfång 'nära byn beläget skogsområde, där samtliga byamän hade rätt att taga sitt behov av stängselvirke', lerundantag 'plats, där samtliga byamän hade rätt att hämta murbrukslera', dyundantag 'plats, där samtliga byamän hade rätt att hämta torv till strö', båtstad, båthusstrand, sjövist 'gemensam plats för båtar, fiskebodas etc. vid vattendrag eller sjö', grannabacka 'plats, där bymännen samlades till stämma', byäng 'gemensam lekplats för byn', blekevall 'gräsvall, på vilken vävar blekas'.

Anm. Benämningar för till enskilda gårdar hörande marker av olika slag inom och invid byområdet komma att behandlas i frågel. "Ägoförhållanden etc.", Jfr även frågel. "Slätter" samt planerad frågel. "Terrängbetecknande ord"!

II. Gården,

11. Gård, (gard)? Giv ex. på ordet i riksspråklig betydelse men i mera ovanlig användning; av gårde 'bort', fara åt gårdarna 'springa i gårdarna', gå gårdans 'vandra omkring från gård till gård'. Har ordet även andra betydelser än de riksspråkliga? Ex.: 'gårdsgård', 'inhägnad, tilltrampad plats mellan uthus och manhus', 'by' (vi ska gå till gården 'till byn'; sagt av bruksfolk, boende nära en viss by).

Finns betydelsen 'gårdsgård' möjligen bevarad endast i sammansättning? Ex.: gatugård 'gårdsgård omkring bygatan', gårdfallen 'som har gårdsgårdarna nedfallna', gårdsstör 'gårdsgårdsstör'.

Är det möjligen endast pluralformen av gård, som bevarat betydelsen 'gårdsgård'? Ex.: stänga gårdarna 'bygga gårdsgård', pynta gårdarna 'laga gårdsgården'.

12. Finnas andra beteckningar för 'gård'? Ex.: bol, böle, hem (det var han, som hade hemmen 'rådde om gården'), hemman, ställe. Om by i betydelsen 'gård', se punkt 1!

Finns bol eller böle möjligen kvar som ortnamn (ex. nord i Bolet, Bölsbyn 'Böle by')? som led i sammansättning (ex. prästbol, klockarbol; ödesböle)? Om så är förhållandet, har man någon uppfattning om resp. ords betydelse (ex.: böle 'en gång bebyggt ställe, som blivit öde och sedan återigen bebyggt')?

Är ordet hemman levande i målet? Om så är fallet, redogör (med anförande av ett flertal fraser) för skillnaden i användning mellan gård och hemman!

Är ordet ställe i betydelsen 'gård' levande i äldre personers språk? Om så är fallet, kan det avse vilken gård som helst eller endast 'mindre gård', 'torp' el.dyl.?

13. Redogör för i målet brukade beteckningar för ur social eller ekonomisk synpunkt olika arter av gårdar! Ex.: på motsättningar: hovgård 'herrgård', bondgård, helgård, halvgård, fjärdingsgård, ätting, bondställe, torp, backstuga, bondställe, bredvidsställe, bruk, brukabit.

Om inga som helst uttryck för dylika motsättningar framträda i målet, bör detta uttryckligen angivas.

14. Tomt (toft, tont): är detta ord levande i målet? Vad betyder det? Ex.: 'plats, där en gård är uppförd', 'den plats, som ett hus upptager', 'byggnadsgrund; plats, på vilken en byggnad eller en hägnad stått' (tömtten efter stugan; tomten efter gårdsgården), 'inom byn beläget, med gårdsgård hägnat område, på vilket en gård har stått', 'inhägnat område intill den kringbyggda gården', 'spår efter något', (vi ha då inte sett inga slika tomter efter honom 'inga spår efter att ekorren tagit fågelungar'), 'åker nära gården eller där gård förr varit belägen', 'liten äng vid hus eller gård'.

Obs. Vid den detaljerade, av ett flertal fraser åtföljda redogörelsen för ordet tomt bör endast gamla personers språkbruk beaktas.

Finnas andra ord med liknande betydelser? Ex.: bolsplats, fundamärke 'byggnadstomt'.

15. Hus (husa): förekomma (kanske endast då ordet står som senare led i sammansättning) böjningsformer med a i ändelsen? Vad betyder ordet? Ex.: 'byggnad i allmänhet', 'byggnad med eldstad', 'det största rummet i ett boningshus', 'det inre rummet på ena sidan om förstugan, där kistorna förvarades', 'avdelning av en byggnadslänga', 'avträde', 'hushåll, familj', 'sned ruta i väv'.

16. Stuga (stuva, stu, styga)? Vad betyder detta ord? Ex.: 'byggnad i allmänhet', 'liten byggnad', 'byggnad med eldstad', 'boningshus', 'det största rummet i ett boningshus'.

Obs. Även i fråga om betydelsen av orden hus och stuga är det nödvändigt, att endast äldre personers språkbruk beaktas, och att beteckningar, som avse nyare byggnader eller rum i dylika, alldeles uteslutas.

17. Andra beteckningar för 'byggnad i allmänhet'? Ex.: rad, skräve.

18. Andra beteckningar för 'boningshus (manbyggnad, bebott hus)'? Ex.: bolek, framhus, levehus, stugrad, självestuga, stuvehus, vist (hemvist, husvister), vistanstyga.

19. Finns särskild (ej förklenande) beteckning för 'liten byggnad'? Ex.: husning, koja (stugkoja), kove, kruta, krupa (stuvekrupa), kåta.

Om något hithörande ord har en förklenande prägel, bör detta särskilt anmärkas och med exempel i fraser uppvisas. Jfr punkt 20!

20. Beteckningar för 'dålig (gammal, trång, illa underhållen etc.) byggnad'? Ex.: hide, hylta, kryppja, kråta, kubba, kyttja, kyckel, kåte, kåter, ruckle, ruk.

21. Beteckning för 'hus, som kan värmas upp (vinterbonat hus)': varmhus?

Skilde man mellan ett vinterbonat och ett icke vinterbonat boningshus på gården? Ex.: sommarstuga; vinterstuga; bryggstuga; byggning.

22. Finnas gamla beteckningar för olika slag av byggnader, utgående från byggnadsmaterialet? Ex.: jordbasta 'i jorden ingrävd boning', jordhytta 'jordkoja', mur (stenmur) 'stenhus', stockhus 'trähus', torvruka 'stuga med torvtak'.

23. Finns någon icke riksspråklig beteckning för 'tak över huvudet'? Ex.: husvara, invärn (hon har ingen invärn värjo), husly.

24. Hem (substantiv): är detta ord fullt levande i målet? Giv ex. på dess bruk: hit i gammelhemmet 'hit till det gamla hemmet', han håller till hemme sino (dativ) 'han vistas i sitt hem', han hade hem där 'hörde hemma'!

Finns ordet hemma (hemman) i betydelsen 'hem'? här har jag mitt hemma, jag har ägt hemma i Gesunda 'haft mitt hem, bott', jag mente, det var Kvicker, som högg bort när sina hemma.

25. Finnas andra beteckningar för 'hem (hemvist)'? Ex.: hemrå, hemstånd, husaly, husavara (hon ska få husavara hos mig), husavära, husavarelse, husavarning, hylleste (han har sitt hylleste hos mig).

26. Finnas i målet några icke riksspråkliga beteckningar för 'inomhus'? Ex.: inveder, innan väggarna 'inomhus', rumme, utveder 'utomhus'.

27. Finnas icke riksspråkliga beteckningar för olika arter av gårdar, utgående från gårdens planläggning? Ex.: inbyggd, innebyggd 'kringbyggd'.

28. Giv några uppgifter om de sedan tiden före senaste skifte bevarade gårdarnas planläggning! Hur har terrängen inverkat vid gårdarnas planläggning (ex. så, att man om möjligt tadar upp husen i samma höjd på sluttningarna)? Var gården indelad i mangård (innangård) och fägård? Eller voro husen på gården grupperade till en enkel fyrkant? Om särskild mangård och särskild fägård funnos, skildes de åt genom en huslänga eller ett stängsel? Fanns på gården ett särskilt lider, i vilket kreaturen stundom stängdes in om sommarnätterna (fälider, lane, port)?

Vilka hus kunde vara sammanbyggda med boningshuset? Ex.: vedboden; stallet; fåhuset; rian (ristuga); visthusboden och sädesboden (halvtäckare).

Ha boningshus och djurhus någonstades i bygden varit kombinerade? Ex.: stallet har utgjort en del av själva boningshuset på så sätt, att hästen varit placerad i svalen; en del av fåhuset har varit avbalkad till s.k. fåhuskammare i vilken gårdsfolket bott; födorådsfolket eller någon av

tjänstefolket har haft sin säng i fähuset; bakugnen har varit placerad i fähuset; gårdsfolket har flyttat ut i fähuset samtidigt med att kreaturen förts till fäbodarna. Redogör noggrant för hithörande förhållanden, men ej i allmänna vändningar, utan genom detaljerad beskrivning av hithörande fall, vilka förekommit i bygden!

Vilka hus kunde vara placerade utanför gårdsfyrkanten? Ex.: fähuset, bastun (torkstugan); tröskladan; visthusboden (härbret); bagarstugan.

Gör om möjligt en planritning av någon från tiden före senaste skifte bevarad gård i bygden! Beakta därvid även de gamlas uppgifter om nu rivna byggnader! Jfr fig. 4-10!

29. Räkna upp de hus (frånsett de egentliga boningshusen), som funnos på en fullt bebyggd gård! Redogör samtidigt i korthet för den ursprungliga användningen av vart och ett av husen!

Ex.: hus för kokning av mat, messmör e.dyl. (eldhus, kokhus); vid vedhuggning använt hus (veahus, vedlider, vedskäle, vedsgård, bråtaskjul, riskrake); lider (låna, lägra, port); byggnader, vilka djur förvarades i (stall, hästhus; boskapshus, fähus, kuddhus, lagård; oxahus; kräkhus, smalafähus, tackfähus; svinhus, svinlya, svinsta, svinstuga); byggnader, i vilka foder förvarades (foderhus, stillbod, stillanlada, vändelbod, fähusbod; halmlada; vipplada 'agnbod'; brässelbod, sjudelada 'sörpbod'); byggnader, som användes vid tröskningen (lada, loge, körhus, toskelänga); hus för torkning av säd, lin, bark m.m. (basta, kölna, torkhus, torkstuga); förrådshus (bax 'bod, vari kläder, matvaror o.d. förvaras'; bod, köttbod, mjölbod, mjölkbod, saltbod, sädesbod; bur; härbre, häbbärke; stolpbod, utkammare; visterhus); källare med tillhörande byggnad (källarbod, källarstuga, påkällare, gräv 'i jorden nedgrävd källare under eget tak', gravhals 'överbyggd förstuga vid källarens ingång'); byggnaden för bak, brygd, byk etc. (brygghus, bryggstuga, brännhus, lakestuga, slaskstuga, sottstuga); avträde (ganthus, hemhus, hemmanshus, huset, hönskja, kackarshus, kammare, krymperi, skarnhus, skålhus, visthus); smedja, kolhus; hus, vari gäster härbärgerades (härbärke, lillstuga, loft, loftbod, nattstuga);

andra byggnader (linlada; rökbur 'liten byggnad, använd vid enrisrökning av fläsk'; värnhaus 'hus invid ladugården, använt för uppvärmning av vatten m.m.').

Anm. Alla benämningar för delar av byggnader reserveras till frågel. "Byggnader".

30. Angiv i målet levande beteckningar för lokaliteter (mark, utrymmen) mellan och invid husen på gården! Ex.: gårdsplanen på den fyrkantsbyggda gården (gården, bogården, storgården, tadugården, tone); platsen mellan mangårdens hus (gården); platsen mellan fägårdens hus (fägården, lagården, ladubacken, lagårdsbacken, litelgården); trång passage mellan byggnader (smuga, smyg, smöga, trång, vret); vedbacke (spänbacke, tvetvall); sopbacke (askbacke, dynga, sopdynga); gödselstad (dynghåla, dynghus, dyngstad, stove, dyngstoe); kålgård eller trädgårdstäppa (boland, örtland); gräsbevuxen mark nära husen (toftäng, tå); odlad mark nära husen (framjord, gårdmål, hemåker, tomtåker); inhägnad plats nära husen (kitte, lahage, lycka, stänge); damm vid gården (gåsdamm, svindamm).